

EUROPEIZACIJA I EUROLAICIZACIJA: KLJUČNE PREKRETNICE U ODNOSIMA EUROPSKE UNIJE I CRKAVA, RELIGIJSKIH ZAJEDNICA I NEKONFESIONALNIH ORGANIZACIJA

Hrvoje Špehar

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu
Centar za europske studije*

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: veljača 2010.

Sažetak Odnos Europske Unije i crkava, religijskih zajednica i udruženja različitih nereligioznih uvjerenja institucionaliziran je Deklaracijom br. 11 Ugovora iz Amsterdama, Poveljom o temeljnim pravima Europske Unije (čl. 10.) i Lisabonskim ugovorom (čl. 17. Konsolidirane verzije Ugovora o funkcioniranju Europske Unije). Budući da ugovori o stvaranju Europske zajednice i poslije Europske Unije nisu spominjali odnos prema religijskim zajednicama, što je posve razumljivo s obzirom na sadržaj ugovora, tek je s neformalnim, a potom sve više službenim inicijativama između Europske komisije i predstavnika vodećih religijskih zajednica došlo do dijaloga. Pokušajem identificiranja ključnih prekretnica u odnosu između Europske Unije te crkava i nekonfesionalnih organizacija ovaj rad želi istražiti mogućnosti historijskog institucionalizma u istraživanju političkog sustava Europske Unije. Ključne prekretnice moguće je promatrati kod crkava i religijskih zajednica, kao i kod političkih tijela Europske Unije. Pri proučavanju promjena koje dovode do stvaranja europskog modela odnosa prema religijskim zajednicama rad se zadržava na radu Europske komisije, dok utjecaj europskog zakonodavstva (koje uključuje sudske odluke Europskog suda i Europskog suda za ljudska prava) ostavlja za jednu širu analizu ovog odnosa.*

Ključne riječi Europska Unija, europeizacija, eurolaicizacija, religijske zajednice, historijski institucionalizam

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta "Politički sustav EU, europska politika i europeizacija Hrvatske" provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH.

1. Perspektiva historijskog institucionalizma u istraživanju političkog sustava Europske Unije

Politički sustav Europske Unije ne obilježavaju samo formalne institucionalne strukture, koje se dinamički razvijaju uslijed sve intenzivnije integracije. Stvaranje institucionalnih aranžmana u Europskoj Uniji rezultat je višerazinskog karaktera tog političkog sustava *sui generis* i mnoštva varijabli koje su relevantne za uspostavljanje institucija i njihovu promjenu. Studije novog institucionalizma koje promatraju institucionalnu promjenu interesiraju se zašto i kako institucije nastaju te zašto i kako dolazi do procesa institucionalne reprodukcije i institucionalizacije (Gorges, 2001: 155). Institucionalizam, koji prema nekim autorima predstavlja čak i promjenu paradigme političke znanosti (Ma, 2007: 58), ravnu religijskom obraćenju, prema G. Petersu ima najmanje šest verzija (Peters, 2007; Ma, 2007: 63), od kojih je možda najznačajniji historijski i sociološki institucionalizam te institucionalizam racionalnog izbora (Thelen, 1999: 369). Nasuprot starom institucionalizmu, koji institucije definira uglavnom u terminima formalnih struktura, novi institucionalizam u obliku historijskog institucionalizma proširuje pojam institucija na formalne i neformalne procedure, norme i običaje (Ma, 2007: 63), odnosno pojam institucije ne odnosi se samo na manifestne političke organizacije, već i na skupove normi, vrijednosti, pravila i praksi koje oblikuju i usmjeravaju političko ponašanje (Peters i Pierre, 1998: 565). Usredotočen na historijske procese i imajući na umu da je sve podložno promjeni (prema Heraklitovoj $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha\ \rho\epsilon\iota$), historijski institucionalizam duboko je obilježen idejom *ovisnosti o putu*. Ta ideja, preuzeta iz ekonomske

teorije i modela QWERTY-tipkovnice (Boas, 2007), želi opisati perzistentnost odabranih politika, pri čemu se ističe da jednom odabrani način ili put u svim narednim koracima utječe na aktere i strategije (Thelen, 1999: 385).

Uz ovisnost o odabranom putu za historijski institucionalizam u političkoj znanosti važan je i koncept ili ideja *ključne prekretnice (critical juncture)*. U objašnjavanju političkih promjena ili institucionalnih promjena koncept *ključne prekretnice* omogućuje identificiranje ključnih aktera i događaja koji mijenjaju postojeće politike i institucije i stvaraju nove *odabrane putove*.

Uz opću prihvaćenost navedenih ideja i koncepata kritičari historijskog institucionalizma upućuju, između ostalog, na problem načina na koji institucije utječu na akterov izbor (Scharpf, 2000: 770) ili na problem iniciranja politika, odnosa institucija i ideja te objašnjavanja promjene (Peters i sur., 2005: 1282-1287). U takvom istraživačkom ili, možda, paradigmatском okviru ovaj rad pokušava tematizirati primjenu perspektive novog, historijskog institucionalizma na politiku odnosa Europske Unije prema religijskim zajednicama, crkvama i udruženjima ateističkih, agnostičkih ili, jednostavno, nereligijskih uvjerenja. Glavno je istraživačko pitanje je li moguće primijeniti perspektivu historijskog institucionalizma na istraživanje odnosa Europske Unije prema spomenutim zajednicama i udruženjima i, ako je moguće, kakve implikacije ta perspektiva ima na istraživanje politike i političkog sustava Europske Unije. Teza je da je historijski institucionalizam u velikoj mjeri prikladna istraživačka perspektiva za objašnjavanje političkog sustava Europske Unije i za istraživanje europske politike. U prilog tome ovdje se nastoje

identificirati ključne prekretnice u stvaranju politike Europske Unije prema religijskim zajednicama.

2. Ključne prekretnice i ovisnost o putu

Istražujući slučaj socijalnog dijaloga u Europskoj Uniji, M. J. Gorges dolazi do zaključka da je novi institucionalizam neprikladan za objašnjenje promjene i da je stoga neprikladno analitičko sredstvo u istraživanju europske politike (Gorges, 2001: 152). Gorgesovi argumenti koji idu u prilog toj tvrdnji uglavnom se odnose na nemogućnost da se kroz varijable kao što su *ključna prekretnica*, *ovisnost o odabranom putu*, *ideje* i tome sl. objasni na koji je način došlo do promjene u politikama. Međutim zadaća historijskog institucionalizma ne mora nužno biti identificiranje "iskonjskih" razloga za donošenje nekih politika. Čini se da je prikladnije sredstvo za ovakvu vrstu analize teorija racionalnog izbora ili, možda, institucionalizam racionalnog izbora. Historijski institucionalizam nema zadaću upuštati se u temeljne preferencije aktera (svojevrni *optio fundamentalis*) niti njihova afiniteta da u pojedinom trenutku utječu na stvaranje nove politike. Historijski institucionalizam više je zauzet pitanjem kako institucije utječu na aktere u stvaranju novih institucionalnih aranžmana, pri čemu je kritična točka tog pokušaja logičke naravi: da *explanandum* ne postane istovremeno i *explanans*, i obrnuto.

M. A. Pollack smatra da je pri istraživanju politike i političkog sustava Europske Unije moguće govoriti o tri legitimna pristupa (Pollack, 2005). Prvi je pristup neofunkcionalizma i intergovernmentalizma, koji je dominirao studijima Europske Unije do devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Riječ je, prije

svega, o pristupu koji je razvijan u studijima međunarodnih odnosa, a obilježen je priličnom istraživačkom statičnošću i interdisciplinarnim sinkretizmom (usp. McCormick, 2005: 1-12). Razvijanjem europske politike, poglavito nakon Jedinštenog europskog akta (potpisan 1986. godine) i Ugovora o Europskoj Uniji – Ugovora iz Maastrichta (potpisan 1992. godine), došlo je i unutar istraživačkog korpusa europskih politika i političkog sustava do promjene u korist institucionalizma racionalnog izbora i konstruktivizma, a poslije i historijskog institucionalizma unutar područja komparativne politike. Uslijed spomenutih promjena komparativna politika zauzima sve istaknutije mjesto u istraživanju europskog političkog sustava upravo zbog karakteristika koje ova politika ima na sve širi spektar pitanja, čime se gotovo izjednačuje s nacionalnim političkim sustavima. Komparativnu perspektivu istraživanja Europske Unije započeo je S. Hix, i ona je dosada ostala ključna u istraživanju europske politike (Hix, 2005; Pollack, 2005). Otkrivajući temporalnu dimenziju europskog političkog procesa ujedinjenja i izgrađivanja zajedničkih institucija, mnogi su autori pokušali objasniti formiranje europskih politika i njihovu promjenu, kao i međuovisnost aktera na nacionalnoj i europskoj razini. Prema Pollacku, u istraživanju europskog političkog sustava pokazuje se da će institucije i politike perzistirati ukoliko njihova promjena zahtijeva jednostavno prihvaćanje svih zemalja članica (u tijelima kao što su Europsko vijeće ili Odbor stalnih predstavnika COREPER I i II) ili konsenzus nadnacionalnih aktera (u tijelima kao što je Europska komisija ili Europski parlament), te ukoliko postojeće politike mobiliziraju snažnu podršku, čime raste trošak njihove promje-

ne, kao što je često slučaj u Zajedničkoj poljoprivrednoj politici (Pollack, 2005: 364).

Neki autori, poput O. Fioretosa, pokazali su da je historijski institucionalizam pristup koji omogućava istraživanje europske politike, pogotovo u onim pitanjima koja su eminentno proizvod europskog političkog sustava. Stvaranje nadnacionalnih politika, kao što su primjerice pravila koja definiraju korporativni identitet multinacionalnih kompanija u Europskoj Uniji, pokazuje izrazitu prikladnost za istraživanje unutar ove paradigmatičke perspektive (Fioretos, 2009). Stvaranje nadnacionalnih politika jedan je od elemenata procesa koji se u političkoj znanosti naziva europeizacija. M. Beyeler pokazuje da je proces europeizacije moguće razumjeti ukoliko se razlikuju dva aspekta internacionalizacije: proces tržišta i politički proces (Beyeler, 2003: 160).

3. Europeizacija kao eurolaicizacija

Unatoč zaključcima P. L. Bergera o tome kako je sekularizacijska teorija u biti pogriješila (Berger, 1999; Woodhead i sur., 2001), većina istraživanja pokazuje da se Europa, ili kao primjer ili kao izuzetak od pravila, može opisati riječima G. Davie "vjerovanje bez pripadanja" (*believing without belonging*) ili riječima D. Hervieu-Léger "pripadanje bez vjerovanja" (Davie, 2000; Hervieu-Léger, 2002). Bez obzira na prijepore u vezi s teorijom o sekularizaciji, svim njezinim interpretacijama, kritikama i ponovnim afirmacijama (Inglehart i Norris, 2007), D. Hervieu-Léger smatra da u Europi sve manje ljudi vjeruje, da ih sve manje pripada religijskim zajednicama te da na njih sve manje utječu religijske dogme i etika (Hervieu-Léger, 2002). Riječ je o procesu koji podrazumijeva da sve veći

broj vjernika ne osjeća pripadnost religijskim zajednicama (*unchurching*) iako istovremeno zadržava određeni dio vjerovanja i vjerske prakse. C. Crouch smatra da je Europa po svemu religijski mirno mjesto gdje se glavne rasprave vode o pitanju abortusa, kontracepcije ili razvođa (Crouch, 2000).

Zemlje članice Europske Unije različito uređuju odnose prema crkvama i religijskim zajednicama. Th. Rambaud nudi veoma dobru klasifikaciju navedenih odnosa, sukladno metodi koja se bira za usporedbu (Rambaud, 2004). Prema historijsko-teorijskoj metodi Th. Rambaud razlikuje tri tipa pravnih odnosa: subordinaciju, separaciju i koordinaciju. Prema čistoj historijskoj metodi razlikuje države s tradicijom konkordata (koje se mogu razvrstati u tri kategorije: francuski i njemački sustav te ostale države s izraženom tradicijom konkordata) i države koje su razvile model državne crkve (Danska, Finska, Velika Britanija). Formalnom metodom razlikuje tri tipa odnosa: sustave konkordata (Njemačka, Italija, Austrija, Španjolska, Portugal), sustave državne crkve (skandinavske zemlje, Grčka, Engleska) i sustave odvojenosti crkve i države (Francuska, Nizozemska, Irska). Formalno-empirijskom metodom, kakvu razvija i poznati teoretičar odnosa države i crkve G. Robbers, razlikuje tri tipa: državne crkve (Engleska, Danska, Finska), režime separacije (Francuska, Nizozemska, Irska) i režime separacije i kooperacije (Belgija, Španjolska, Italija, Austrija, Njemačka, Portugal). Na koncu, Th. Rambaud smatra da je moguća i klasifikacija prema načinu financiranja religijskih zajednica. Prema toj klasifikaciji mogu se razlikovati države koje direktno financiraju crkve i religijske zajednice (Grčka, Belgija i francuske pokrajine Alsace i

Moselle), države koje imaju crkveni porez (Njemačka, Austrija, Finska) i države u kojima se crkve i religijske zajednice financiraju iz osobnih priloga vjernika (Engleska, Francuska). Usprkos veoma različitim pravnim uređenjima odnosa država članica Europske Unije prema crkvama i religijskim zajednicama, R. Torfs naglašava da je moguće identificirati zajednički europski model koji ima dvo-razinski karakter s obzirom na pitanje vjerske slobode (Torfs, 2007). Smatra da se na prvoj razini ("razina A") može govoriti o vjerskoj slobodi, koja odgovara na pitanje mogu li građani slobodno birati religiju, mogu li je mijenjati i tome sl. Na drugoj razini ("razina B") radi se o nadgradnji prve razine, pri čemu država priznaje crkve, religijske zajednice, religijske pokrete i tome sl., garantirajući im određena kolektivna prava (npr. konkordati s Katoličkom crkvom). Iako mogu postojati problemi na obje razine, europski dvorazinski model funkcionira u svim zemljama članicama – uz različite pravne aranžmane.

F. Margiotta-Borglio ističe da je moguće identificirati nekoliko važnih historijskih momenata ili *ključnih prekretnica* u odnosima između političkih vlasti i religije u Europi u posljednja dva stoljeća (Margiotta-Broglio, 1999). Isključujući događaje iz 16. stoljeća, koji su za B. Basdevant-Gaudemet ključni za razumijevanje religijske slike u Europi sve do danas (Basdevant-Gaudemet, 1999), F. Margiotta-Broglio počinje s 1790. godinom, kada je usvojena Civilna konstitucija o kleru u revolucionarnoj Francuskoj, nakon koje ističe ostale ključne prekretnice: sekularizaciju u 19. stoljeću (građanski brak, nacionalizacija crkvenih posjeda, laicizacija javne škole itd.), *Syllabus* pape Pia IX. (osuda liberalizma i modernosti), početak katoličkih so-

cijalnih pokreta i katoličkog socijalnog nauka (enciklika *Rerum novarum* pape Lava XIII. iz 1891. godine), Prvi svjetski rat i razvoj totalitarizama nakon njega, Drugi svjetski rat i poslijeratna izgradnja, Hladni rat i njegov utjecaj na religijsko-političke odnose, pontifikat pape Ivana XXIII. i Drugi vatikanski koncil (1962-1965) koji je promijenio katoličko učenje o odnosu Crkve prema svijetu, otvorio perspektivu dijaloga s laičkom kulturom i ostalim kršćanskim crkvama, religijama i ateistima, te u isto vrijeme društvena revolucija, pad komunizma 1989. godine i uloga crkava te na koncu uloga Europske Unije i njezin odnos prema crkvama, religijskim zajednicama i humanističkim udruženjima.

Historijski razvoj odnosa religije i politike u Europi moguće je promatrati iz mnogo šire perspektive, od antike i srednjeg vijeka, odvajanja istočnog i zapadnog kršćanstva, reformacije i galikanizma, pa do Francuske revolucije i stvaranja modernih europskih država. Međutim za pitanje europeizacije odnosa prema religijama ključnima se čine događaji nakon Drugog svjetskog rata, stvaranje jedinstvene Europe i procesi koji su doveli do ideje o jedinstvenom ekonomskom i političkom prostoru.

O. Bobineau, jedan od autora u nizu tekstova pod naslovom *Religijska vjervanjanja, morali i etike u procesu europske izgradnje*, pripremljenih pod vodstvom poznatog *think-tank*a Vlade Francuske Republike (*Commissariat Général du Plan*, od 2006. *Centre d'analyse stratégique*), tematizira europeizaciju katoličkih župa u Francuskoj i Njemačkoj (Bobineau, 2002). Usljed društvenih promjena, institucionalnih promjena nakon Drugog vatikanskog koncila, europskih integracija i redefiniranja odnosa između hijerarhije i vjernika, katoličke

župe mijenjaju načine svojeg djelovanja, razvijaju nove mreže odnosa s drugim zajednicama diljem Europe i često postaju samostalni akteri u stvaranju novih organizacija. Ukratko, unatoč pravnim osnovama Katoličke crkve (Kodeks kanonskog prava, od 1983) katoličke župe prolaze kroz proces koji je pod imenom europeizacija zahvatio čitavu Europu.

Riječ je o višeznačnom pojmu koji se u političkoj znanosti i europskim studijama rabi u različitim značenjima, među kojima su najčešća geopolitička promjena vanjskih granica Europe, razvoj zajedničkih institucija na europskoj razini, izvoz oblika političke organizacije u neeuropske zemlje, proces ujedinjenja i/ili federalizacije europskih država, utjecaj europskog modela vladavine na nacionalne sustave i proces identifikacije s tradicionalnim europskim vrijednostima (Olsen, 2002; Grubiša, 2005). Europeizacija je dakle proces koji može uključivati promjenu i stvaranje ne samo institucija već i neformalnih pravila i normi, ideja i vrijednosti koje utječu na izgradnju europske politike i europskog političkog sustava, što su dijelovi izvorne definicije ovog pojma koji je ponudio C. M. Radaelli (Radaelli, 2000). Jedan od utjecajnih pristupa europeizaciji jest i pristup s pozicija *višestruke modernosti* koji naglašava da je pojam europeizacije, izoliran od pitanja kulture i religije, ostavio po strani jezgru europskog projekta (Katzenstein, 2006: 2).

Sukladno tom pristupu nije moguće govoriti o jedinstvenom procesu europeizacije bez pluralnog karaktera europske kulture i europskih religija. Naglašavanjem različitih procesa sekularizacije, stvaranjem laičkih političkih institucija, uspostavljanjem neovisne javne sfere i, istovremeno, priznavanjem pluralnosti društva proces europeizacije može

biti označen kao proces *eurolaicizacije*. Laicizacija je proces u kojem se javne i političke institucije izuzimaju od načela komunitarnih prava, razlomljenih identiteta ili bilo kojeg oblika privatizacije. Riječ je o procesu u kojem su temeljne društvene i političke institucije formirane tako da garantiraju jednaka prava svim članovima političke zajednice, bez obzira na njihovu nacionalnu ili vjersku (ne)opredijeljenost (Peña-Ruiz, 2004).

4. "Dinamika europeizacije" kroz ključne prekretnice u odnosima prema religijskim zajednicama

Proces europeizacije odnosa zajedničkih europskih političkih tijela prema religijskim zajednicama, logično, teče tek od njihova uspostavljanja i zapravo je plod tek nešto više od posljednja dva desetljeća (Spohn, 2009). Međutim kako bi se mogle identificirati ključne prekretnice u ovom području, smatramo opravdanim podijeliti historijsko razdoblje nakon Drugog svjetskog rata na četiri etape:

1) razdoblje neposredno nakon Drugog svjetskog rata prije Pariškog ugovora (1945-1952)

2) razdoblje početaka Europske zajednice za ugljen i čelik, potom Europske ekonomske zajednice, sve do početka mandata J. Delorsa, predsjednika Europske komisije (1952-1985)

3) razdoblje od početka mandata J. Delorsa, potpisivanja Jedinstvenog europskog akta, Ugovora o Europskoj Uniji i završetka mandata predsjednika Komisije J. Santera (1985-1999)

4) razdoblje od potpisivanja Ugovora iz Amsterdama, Povelje o temeljnim pravima Europske Unije, debate o Europskom ustavu do potpisivanja Lisabonskog ugovora (1999-2007).

“Dinamika europeizacije”, koju B. Massignon opisuje kao proces profesionalizacije u kojem se religijske i filozofske organizacije prisutne u Bruxellesu adaptiraju na europsku politiku, prije svega na lobiranje u europskim institucijama, rezultat je historijskog procesa koji je započeo neposredno nakon Drugog svjetskog rata (Massignon, 2002). U prvom razdoblju (1945-1952), nakon rata koji je duboko uzdrmao čitavu Europu, ključno pitanje koje je zaokupljalo intelektualce, predstavnike religijskih zajednica i političare bilo je uspostava trajnog mira. U tom periodu stvorene su važne međunarodne organizacije – Organizacija ujedinjenih naroda (1945) i Vijeće Europe (1949). Vijeće Europe usvojilo je 1950. godine Europsku konvenciju o ljudskim pravima, koja u čl. 9. govori o slobodi misli, savjesti i vjeroispovijesti. Istovremeno, nakon Drugog svjetskog rata u Europi je oživjela kršćanska demokracija, kojoj su pripadali ključni arhitekti europskog ujedinjenja: R. Schuman, A. de Gasperi, K. Adenauer i mnogi drugi. Na temeljima kršćanskog socijalnog nauka nastojali su obnoviti Europu ekonomski i socijalno, pogotovo s obzirom na izazove koje je pred zapadne europske države stavljao sovjetski komunizam. U to vrijeme na čelu Katoličke crkve bio je papa Pio XII. (pontifikat od 1939-1958), koji je unatoč kontroverzama u vezi s njegovim odnosom prema nacizmu (Sánchez, 2002), u nekoliko navrata podržao europsko ujedinjenje. Problematizirajući europsko ujedinjenje kao projekt Vatikana, Ph. Chenaux drži ključnom poruku Pia XII. za Božić 1947. godine, u kojoj se zalaže za izgradnju ujedinjene Europe koja bi se mogla boriti protiv komunističke opasnosti (Chenaux, 1990). U poslijeratnoj Europi ostali su na snazi stari sustavi uređenja odnosa između države i crkve, od ko-

jih su najvažniji francuski model laičke republike, njemački sustav kooperacije (sustav konkordata) i sjevernoeuropski modeli državnih crkava.

Razdoblje ujedinjenja Europe počinje 9. svibnja 1950. godine govorom francuskog ministra R. Schumana, u kojem najavljuje plan da se industrije ugljena i čelika u Francuskoj i Njemačkoj stave pod zajedničku administraciju, što je bila ideja J. Monneta. Druge zemlje pozvane su da se pridruže najavljenom projektu, što se konačno ostvarilo 1952. godine Pariškim ugovorom kojim je uspostavljena Europska zajednica za ugljen i čelik. Nakon uspjeha te inicijative Rimskim ugovorima (1958. godine) osnovane su Europska ekonomska zajednica i Europska zajednica za atomsku energiju, čime je započela intenzivna europska integracija. Sve do Jedinstvenog europskog akta 1987. godine razina europske integracije bila je isključivo povezana s ekonomskim pitanjima, pri čemu je logično da se pitanja o identitetu Europe ili položaju religijskih zajednica nisu mijenjala. Međutim ključne su se promjene dogodile izvan institucionalnih okvira EEZ-a. Uz ekonomsko-političku integraciju, 1959. godine došlo je do integracije europskih protestantskih, pravoslavnih i starokatoličkih crkava te Anglikanske crkve. Osnovana je Konferencija europskih crkava (*Konferenz Europäischer Kirchen – KEK*), koja sjedište ima u Ženevi i Strasbourgu. Time su protestantske crkvene zajednice pokazale izrazitu spremnost da odigraju aktivnu ulogu u ujedinjenju Europe te u oblikovanju europske politike. Veoma je važno da su u tom procesu sudjelovale pravoslavne crkve, jer je priključenjem Grčke (1981) važnost pravoslavlja u Europi ušla u javnu debatu (Papastathis, 1999). Time su protestantske i pravoslavne crkve insti-

tucionalno preteklo organiziranje Katoličke crkve na europskom nivou, što ne čudi s obzirom na stanje u teološkom pogledu na društvo Katoličke crkve prije Drugog vatikanskog koncila. Udruživanje protestantskih crkava u europsku organizaciju bilo je jedan od pozitivnih signala zemljama sjeverne Europe da se snažnije angažiraju oko europske integracije. Rezultat će biti aplikacija za članstvo Velike Britanije 1961. godine i priključenje EEZ-u, zajedno s Danskom i Irskom, 1973. godine.

Dva su događaja u bitnome promijenila odnos prema pitanju religije i društva u Europi, te stoga mogu biti označena kao ključne prekretnice. Prvi je Drugi vatikanski koncil, koji je u velikoj mjeri reformirao katoličke stavove prema politici, političkim vlastima, drugim kršćanskim crkvama, drugim religijama te prema ateistima. Pastoralnom konstitucijom o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes* (1965. godine) Drugi vatikanski koncil otvorio je mogućnosti intenzivnijeg ekumenskog dijaloga, što je pridonijelo jačanju europske kršćanske demokracije. Istovremeno s promjenama u Katoličkoj crkvi dolazi i do društvenih previranja diljem Europe (i na Zapadu i na Istoku), od kojih su ona 1968. godine ostala po mnogočemu najistaknutija. U Europi se počela događati intenzivna sekularizacija, radikalne promjene u religijskom ponašanju (npr. Nizozemska), suprotstavljanje etabliranom seksualnom moralu i političkim klišejima. Brojni kršćanski intelektualci postali su snažni kritičari svojih crkava, dok su intelektualci s ljevice bili zaokupljeni mogućnostima drugačije politike i novih društvenih odnosa.

Budući da religije u Europi više nisu poticale sukobe, već debate (Bréchon, 2004), moguće je na nizu primjera iden-

tificirati promjene u religijskim zajednicama povezane sa sve intenzivnijim europskim ujedinjenjem. Reforma koju je Drugi vatikanski koncil proveo u odnosu prema politici možda se najviše ogleda u promjeni stavova prema laičnosti političkih institucija, prema kojoj je priznata potpuna autonomija političkim vlastima. Tako se nakon Drugog vatikanskog koncila u europskoj katoličkoj teologiji razvija ideja "otvorene" laičnosti koja omogućuje ravnopravan tretman svim religijskim zajednicama te je time prihvatljiva i Katoličkoj crkvi (Šagi, 1995 i 1999; Valković, 1995). Određena demokratizacija unutar Katoličke crkve omogućila je stvaranje mnoštva laičkih crkvenih pokreta, koji su se najčešće, zbog prirode katoličke organizacije, širili na europskom nivou – mimo nacionalnih granica. Takvi pokreti uspješno su se širili i u zemljama istočne Europe u kojima je bila dominantna Katolička crkva (npr. u Poljskoj, Slovačkoj, Hrvatskoj) te su u mnogočemu utjecali na demokratske promjene nakon 1989. godine. Nakon Drugog vatikanskog koncila promijenila se i politika Katoličke crkve prema europskim institucijama. Godine 1971. osnovano je Vijeće europskih biskupskih konferencija (*Consilium Conferentiarum Episcoporum Europae – CCEE*), koje trenutačno čine 33 europske biskupske konferencije. Time je institucionalizirana europska suradnja između katoličkih biskupija i biskupskih konferencija te njihov zajednički nastup kod predstavnika europskih političkih institucija. Potaknuta promijenjenim katoličkim stavovima u vezi s ekumeniskim dijalogom među crkvama, grupa laika protestanata i katolika osnovala je 1973. godine Ekumensku europsku komisiju za Crkvu i društvo, poslije nazvanu Ekumenskim udruženjem za Crkvu

i društvo (*Association Œcumenique pour l'Église et Société – AEES*). Veoma je važno da je prvu katoličku europsku instituciju u Bruxellesu potaknula Družba Isusova, a ne crkvena hijerarhija. Riječ je o Katoličkom informacijskom uredu o europskim problemima (*Office catholique d'information sur les problèmes européennes – OCIFE*) koji je ustanovljen 1956. godine u Strasbourgu, a 1963. preseljen u Bruxelles.

Za odnose europskih političkih institucija i religijskih zajednica ključan je bio mandat predsjednika Europske komisije J. Delorsa, za kojeg je uspostavljen dijalog s religijama, crkvama i zajednicama uvjerenja (eng. *communities of conviction*). Neformalni susreti koje su održavali J. Delors i poslije J. Santer omogućili su stvaranje krovnih institucija velikih religijskih zajednica i nereguliranih udruženja u Bruxellesu (usp. Jansen, 2000: 104). Tako su nastale organizacije poput Komisije biskupskih konferencija zemalja članica EZ-a (*Commission of the Bishops' Conferences of the Member States of the European Community – COMECE*), Komisije za crkvu i društvo Konferencije europskih crkava (*Commission for Church and Society of the Conference of European Churches – CEC*), Ureda pravoslavne crkve pri Europskoj Uniji (*Bureau de l'Église orthodoxe auprès de l'UE*), Europske konferencije rabina (*European Conference of Rabbis*), Muslimanskog vijeća za suradnju u Europi (*Conseil Musulman de Coopération en Europe – CMCE*), Europske evangeličke alijanse (*European Evangelical Alliance – EEA*), Europske budističke Unije (*Union Bouddhiste Européenne*), Europske humanističke federacije (*European Humanist Federation*) i mnogih drugih. Uz predstavništva velikih religijskih zajednica svoja su predstavništva

u Bruxellesu otvorile i velike nacionalne crkvene organizacije, kao npr. Evangelička crkva u Njemačkoj (*Büro der Evangelischen Kirche in Deutschland*), ili Grčka pravoslavna crkva (*Représentation de l'Église de Grèce auprès de l'UE*), te veliki crkveni redovi, npr. franjevci (*Représentant des Franciscains auprès des Institutions Européennes*). Sve te organizacije, uz redovitu komunikaciju s Europskom komisijom, djeluju lobistički kao i sve ostale organizacije civilnog društva koje imaju svoja predstavništva pri institucijama Europske Unije.

Stvaranjem krovnih europskih organizacija i predstavništava religijskih zajednica za dijalog i lobiranje kod europskih institucija potvrđuje se proces europeizacije, koja prema B. Massignon sekularizira religijske aktere profesionalizacijom i specijalizacijom crkvenih tijela (Massignon, 2007). Delorsov projekt "Duša za Europu" (od 1994. godine) omogućio je financiranje brojnih susreta religijskih zajednica i humanističkih pokreta diljem Europe, čime je čak potaknuo raspravu o financiranju vjerskih zajednica iz europskog proračuna (Massignon, 2002; Kalinowski, 2002). Projekt je omogućio da razne udruge civilnog društva koje se bave problemima odnosa religije i društva, religije i politike, kao i razne udruge humanističkih, ateističkih i agnostičkih uvjerenja mogu proširivati mreže suradnje i time jačati europski dijalog u tome području. B. Massignon identificira pet načina na koje djeluju institucionalizirane europske udruge posvećene religijskim pitanjima i njima slične humanističke udruge: informiranje, formiranje, društvenost, koordinacija mreža posvećenih posebnim problemima (*issue-networks*) i ekumenska suradnja (Massignon, 2002). Institucionalizacija crkvenih, re-

ligijskih i humanističkih organizacija pri Europskoj Uniji omogućila je da, uz klasično lobiranje za partikularne interese, te organizacije sudjeluju u procesima europeizacije na svim razinama, a pogotovo na senzibiliziranju javnosti za europska pitanja.

Europska Unija, stvorena Ugovorom iz Maastrichta 1993. godine, sve do Ugovora iz Amsterdama 1999. godine nije spominjala odnos prema crkvama i religijskim zajednicama. Ipak, proces europeizacije, kako ga koristi W. Spohn, proširio se mnogo više od uobičajenih predodžbi prvotne Europske zajednice i stvaranja zajedničkog tržišta. Nakon 1989. godine došlo je do "konfliktne uloge" religije u Europi, koja se ogleda u oživljavanju religijskog pluralizma u istočnoj Europi, velikim migracijama stanovništva u Europsku Uniju (naročito muslimanske vjeroispovijesti) i globalnom sukobu među religijama (Spohn, 2009: 359). Prema P. Katzensteinu, religija ima ključnu ulogu u mnogim europskim zemljama i time je nezaobilazan faktor u stvaranju politika (Katzenstein, 2006). Pred pitanjem europeizacije novi su izazovi, koji uključuju integraciju novih zemalja istočne Europe u zajednički projekt Europske Unije, debatu o priključenju Turske i integraciji imigranata.

Četvrto razdoblje odnosa zajedničkih europskih institucija i religijskih zajednica može se omeđiti Deklaracijom br. 11 Amsterdamskog ugovora u kojoj stoji da "Europska Unija poštuje i ne prejudicira status crkava i religijskih udruženja ili zajednica unutar nacionalnog prava zemalja članica" te da "Europska Unija jednako poštuje status filozofskih i nekonfesionalnih organizacija" (Jansen, 2000: 104). Riječ je o prvom spominjanju crkava i religijskih zajednica

u jednom od važnih europskih ugovora, iako se radi o potpuno neutralnom stavu i, prema načelu supsidijarnosti, području koje je prepušteno nacionalnom zakonodavstvu zemalja članica. Europska je komisija u međuvremenu razvila čitav niz politika kojima surađuje s predstavnicima religijskih zajednica.

Ključnu ulogu u dijalogu s predstavnicima crkava i religijskih zajednica ima predsjednik Europske komisije, kojemu je ključna podrška u ovom području Odjel za predviđanje razvoja Unije (*Forward Studies Unit – FSU*), *think-tank* koji je od 1999. godine dio Glavnog tajništva Europske komisije. Predsjednik Europske komisije nekoliko puta godišnje informira organizacije koje predstavljaju crkve i druge religijske i ideološke zajednice koje imaju sjedište u Bruxellesu (Jansen, 2000: 105). Na informativnim sastancima predstavnici crkava i religijskih zajednica informiraju se o zajedničkim europskim politikama te o razvoju i stanju europske politike. Nadalje, suradnja s predstavnicima crkava i religijskih zajednica institucionalizirana je "seminarima dijaloga" koji se dva puta godišnje održavaju u Cupertinu i na kojima se razmjenjuju ideje o pojedinim pitanjima koja interesiraju vjerske zajednice. U mandatu je predsjednika Komisije da promiče dijalog među pripadnicima crkvi, vjernicima i drugim ideološkim zajednicama o budućnosti europskog društva i njihovoj ulozi u ujedinjenju, miru i pomirenju u Europi. Na koncu, predsjednik Komisije dužan je podržavati nastojanja generalnih direktorata Europske komisije u suradnji s religijskim zajednicama i crkvama (Jansen, 2000: 106).

Uz institucionaliziranje uloge predsjednika Europske komisije u odnosu prema crkvama i religijskim zajednicama

ma ključna je bila debata o Europskom ustavu i spominjanju kršćanskih korijenja Europe (Menéndez, 2005). U diskusiji se dijelom uključio i papa Ivan Pavao II. postsinodalnom apostolskom pobudnicom *Ecclesia in Europa* 2003. godine, smatrajući da je nužno da pitanje europskog identiteta ne ostane ispražnjeno od kršćanstva (Ivan Pavao II, 2003). Za W. Spohna i J. Casanovu ključna je prekretnica u razvoju odnosa između crkava, religijskih zajednica i Europske Unije bilo i proširenje Europske Unije 2004. godine na osam istočnoeuropskih (Češka, Slovačka, Poljska, Estonija, Latvija, Litva, Mađarska i Slovenija) i dvije mediteranske države (Malta i Cipar). Ti autori smatraju da je proširenje Europske Unije na istok dovelo u pitanje humanističko-sekularni model. J. Casanova smatra da Europska Unija treba postati ne samo postkršćanska već i postsekularna kako bi garantirala jednak pristup svim europskim građanima javnoj sferi (Casanova, 2006). Prema njegovu mišljenju, ključna pitanja koja se postavljaju pred Europsku Uniju nakon proširenja 2004. godine jesu imigranti koji nisu dovoljno integrirani u europsko društvo (pogotovo u britansko, francusko i njemačko društvo, u kojem živi više od 10% imigranata), pitanje sekularnog europskog poretka i njegove društvene etike u istočnoeuropskim društvima koja su duboko obilježena religijskom pripadnošću (npr. Poljska) te problem integracije Turske u Europsku Uniju. Na koncu, Lisabonskim ugovorom (čl. 17. Konsolidirane verzije Ugovora o funkcioniranju Europske Unije) Europska Unija institucionalizira redovni dijalog s crkvama i nekonfesionalnim organizacijama "priznajući njihov identitet i njihov specifični doprinos". Za razvoj Europske Unije i za dijalog s crkvama i nekonfesionalnim organizacijama veoma je važan do-

prinos W. Spohna, iz pristupa višestruke modernosti procesima europeizacije (Spohn, 2009; Delanty, 2005; Eisenstadt, 2000). Prema W. Spohnu, europsku civilizaciju obilježava specifičan oblik strukturalnog i kulturnog pluralizma, uspostavljenog višestrukim političkim, socioekonomskim, religijskim i kulturnim centrima i svjetonazorima. Europa je, prema W. Spohnu, fleksibilnih granica i promjenjiva identiteta (Spohn, 2009: 360).

5. Zaključak

Perspektiva historijskog institucionalizma pokazuje mogućnost istraživanja europske politike i političkog sustava Europske Unije identificiranjem ključnih prekretnica u odnosima crkava, religijskih zajednica i nekonfesionalnih organizacija s tijelima Europske Unije. Iako nije podrobnije objašnjena ovisnost o odabranom putu, može se rezimirati da je politika Europske Unije prema religijskim zajednicama, crkvama i nekonfesionalnim organizacijama u bitnome određena "pluralnom neutralnošću". To se prije svega odnosi na politiku Europske komisije, što se ne može poistovjetiti s ukupnom politikom Europske Unije, a još manje zemalja članica. Budući da je nadležnost za odnose s crkvama i religijskim zajednicama u nacionalnim zakonodavstvima, Europska je komisija stupnjevito gradila dijalog na načelima neutralnosti i poštujući laičnost političke sfere. Time nije narušila načela koja u ovom području imaju države članice. Ovisnost o odabranom putu može se promatrati kroz dugi niz aktivnosti koje Europska komisija provodi s predstavništvima crkava, religijskih zajednica i humanističkih udruženja. Jednako tako, na strani religijskih zajednica i crkava može se uočiti trend europeizacije

uspostavljanjem krovnih organizacija i predstavništava pri institucijama Europske Unije. Proces europeizacije i eurolaicizacije podrazumijeva promjene u organizaciji crkava i religijskih zajednica uslijed procesa europske integracije. Jednako tako, europeizacija i eurolaicizacija predstavljaju uspostavljanje politika prema crkvama i religijskim zajednicama od strane političkih tijela Europske Unije, posebno Europske komisije.

Izuzimajući druge važne izvore kiranja odnosa između religijskih zajed-

nica i zemalja članica, Europskog suda i religijskih zajednica, Europskog parlamenta i religijskih zajednica itd., može se reći da je put koji odabire Europska komisija u dijalogu s religijskim zajednicama i udruženjima nereligijskih uvjerenja put stanovite "eurolaičnosti". Ostaje otvoreno pitanje hoće li takav pristup imati utjecaj na nacionalna zakonodavstva zemalja članica ili na politike prema crkvama, religijskim zajednicama i udruženjima nereligijskih uvjerenja u zemljama članicama.

LITERATURA

- Auslander, L. (2000) Bavarian Crucifixes and French Headscarves: Religious Signs and the Postmodern European State, *Cultural Dynamics*, 12: 283-309.
- Basdevant-Gaudemet B. i Messner, F., ur., (1999) *Les origines historiques du statut des confessions religieuses dans les pays de l'Union européenne*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Berger, Peter L, ur., (1999) *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*, Washington: Eerdmans Publishing.
- Beyeler, M. (2003) Globalization, Europeanization and Domestic Welfare State Reforms: New Institutional Concepts, *Global Social Policy*, 3 (2): 153-172.
- Boas, T. C. (2007) Conceptualizing Continuity and Change: The Composite-Standard Model of Path Dependence, *Journal of Theoretical Politics*, 19 (1): 33-54.
- Bobineau, O. (2002) L'europanisation du paroissien catholique, u: Commissariat Général du Plan, Institut universitaire de Florence, Chaire Jean Monnet d'études européennes (2002) *Croyances religieuses, morales et éthiques dans le processus de construction européenne*, <http://lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/024000363/0000.pdf>
- Bréchon, P. (2004) L'héritage chrétien de l'Europe occidentale: qu'en ont fait les nouvelles générations?, *Social Compass*, 51 (2): 203-219.
- Casanova, J. (2006) Religion, European Secular Identities, and European Integration, u: Byrnes, T. A. i Katzenstein, P. J., ur., *Religion in an Expanding Europe*, New York: Cambridge University Press, str. 65-92.
- Chenau, Ph. (1990) *Une Europe vaticane? Entre le Plan Marshall et les Traités de Rome*, Bruxelles: Éditions Ciaco.

- Crouch, C. (2000) *The Quiet Continent: Religion and Politics in Europe*, u: Marquand, D. i Nettler, Ronald L., ur., *Religion and Democracy*, Oxford: Blackwell.
- Davie, G. (2000) *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*, Oxford: Oxford University Press.
- Delanty, G. (2005) The Idea of Cosmopolitan Europe: On the Cultural Significance of Europeanization, *International Review of Sociology*, 15 (3): 405-421.
- Dierkens, A. i Schreiber, J.-Ph., ur., (2006) *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*, Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles.
- Eisenstadt, S. (2000) Multiple Modernities, *Daedalus*, 129 (1): 1-29.
- Fioretos, O. (2009) The Regulation of Transnational Corporate Identity in Europe, *Comparative Political Studies*, 42 (9): 1167-1192.
- Gorges, M. J. (2001) The New Institutionalism and the Study of the European Union: The Case of the Social Dialogue, *West European Politics*, 24 (4): 152-168.
- Grubiša, D. (2004) Europski ustav i politički sustav Europske Unije, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 1 (1): 53-77.
- Grubiša, D. (2005) Europeizacija politike: izgradnja kategorijalnog aparata europskih studija, *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 2 (1): 129-144.
- Hervieu-Léger, D. (2002) Les tendances du religieux en Europe, u: AAVV (Commissariat Général du Plan, Institut universitaire de Florence, Chaire Jean Monnet d'études européennes), <http://lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/024000363/0000.pdf>
- Hix, S. (2005) *The Political System of the European Union*, New York: Palgrave.
- Horváth, Z. (2007) *Manuel sur l'Union européenne*, Budapest: Assemblée nationale hongroise.
- Ivan Pavao II. (2003) *Ecclesia in Europa*, Postsinodalna apostolska pobudnica, http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_20030628_ecclesia-in-europa_hr.html
- Jansen, Th. (2000) Europe and Religions: the Dialogue between the European Commission and Churches or Religious Communities, *Social Compass*, 47 (1): 103-112.
- Kalinowski, J. (2002) Les institutions communautaires et "l'âme" de l'Europe. La mémoire religieuse en jeu dans la construction européenne, u: AAVV (Commissariat Général du Plan, Institut universitaire de Florence, Chaire Jean Monnet d'études européennes), <http://lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/024000363/0000.pdf>
- Katzenstein, P. J. (2006) Multiple Modernities as Limits to Secular Europeanization, u: Byrnes, T. A. i Katzenstein, P. J., ur., *Religion in an Expanding Europe*, New York: Cambridge University Press, str. 1-33.
- Koenig, M. (2008) Vitalité religieuse et mécanismes de sécularisation institutionnelle en Europe, *Social Compass*, 55 (2): 217-229.
- Margiotta-Broglio, F. (1999) Conclusions du politiste, u: Basdevant-Gaudemet B. i Messner, F., ur., *Les origines historiques du statut des confessions religieuses dans les pays de l'Union européenne*, Paris: Presses Universitaires de France, str. 245-254.
- Massignon, B. (2002) Les relations des organismes européens religieux et

- humanistes avec les institutions de l'Union européenne : logiques nationales et confessionnelles et dynamiques d'europanisation, u: AAVV (Commissariat Général du Plan, Institut universitaire de Florence, Chaire Jean Monnet d'études européennes), <http://lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/024000363/0000.pdf>
- Massignon, B. (2007) The European Compromise: Between Immanence and Transcendence, *Social Compass*, 54 (4): 573-582.
- McCormick, J. (2005) *Understanding the European Union. A Concise Introduction*, New York: Palgrave.
- Menéndez, A. J. (2005) A Christian or a Laïc Europe? Christian Values and European Identity, *Ratio Juris*, 18 (2): 179-205.
- Messner, F. (1999) Le droit des religions dans une Europe interculturelle, *Hermès*, 23-24: 57-64.
- Olsen, J. P. (2002) The Many Faces of Europeanization, *Journal of Common Market Studies*, 40 (5): 921-952.
- Papastathis, Ch. K. (1999) La République hellénique, u: Basdevant-Gaudemet B. i Messner, F., ur., *Les origines historiques du statut des confessions religieuses dans les pays de l'Union européenne*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Peña-Ruiz, H. (2004) *Što je laičnost?*, Zagreb: Politička kultura.
- Peters, B. G. i Pierre, J. (1998) Institutions and Time: Problems of Conceptualization and Explanation, *Journal of Public Administration Research & Theory*, 8 (4): 565-584.
- Peters, B. G. i sur. (2005) The Politics of Path Dependency: Political Conflict in Historical Institutionalism, *The Journal of Politics*, 67 (4): 1275-1300.
- Peters, B. G. (2007) *Institucionalna teorija u političkoj znanosti. Novi institucionalizam*, Zagreb: Politička misao.
- Pollack, M. A. (2005) Theorizing the European Union: International Organization, Domestic Polity, or Experiment in New Governance?, *Annual Review of Political Science*, 8: 357-398.
- Radaelli, C. M. (2000) Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change, *European Integration online Papers* (EIoP), 2000 (4), 8; <http://eiop.or.at/eiop/texte/2000-008a.htm>
- Rambaud, Th. (2004) *Le principe de séparation des cultes et de l'État en droit public comparé. Analyse comparative des régimes français et allemand*, Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence.
- Scharpf, F. W. (2000) Institutions in Comparative Policy Research, *Comparative Political Studies*, 33 (6/7): 762-790.
- Sánchez, J. M. (2002) *Pius XII and the Holocaust. Understanding the Controversy*, The Catholic University of America Press.
- Spohn, W. (2009) Europeanization, Religion and Collective Identities in an Enlarging Europe. A Multiple Modernities Perspective, *European Journal of Social Theory*, 12 (3): 358-374.
- Šagi, B. Z. (1993) *Izazovi otvorenih vrata*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Šagi, B. Z. (1995) Novi stavovi Katoličke crkve u odnosu crkve i države, *Društvena istraživanja*, 4 (6): 927-935.
- Thelen, K. (1999) Historical Institutionalism in Comparative Politics, *Annual Review of Political Science*, 2: 369-404.
- Torfs, R. (2007) Experiences of Western Democracies in Dealing with the Le-

- gal Position of Churches and Religious Communities, *Religious Studies Review*, 1 (1): 67-73.
- Valković, M. (1995) Europa, kršćanstvo i Crkva, *Bogoslovska smotra*, 65 (3-4): 399-437.
- Willaime, J.-P. (2002) Les formes de coopération des organisations et acteurs religieux en Europe entre oecuménismes et quêtes identitaires, u: AAVV (Commissariat Général du Plan, Institut universitaire de Florence, Chaire Jean Monnet d'études européennes), <http://lesrapports.ladocumentation-francaise.fr/BRP/024000363/0000.pdf>
- Willaime, J.-P. (2007) Religion et politique en France dans le contexte de la construction européenne, *French Politics, Culture & Society*, 25 (3): 37-61.
- Woodhead, Linda, ur. (2001) *Peter Berger and the Study of Religion*, London – New York: Routledge.

Europeanisation and Eurolaicism: Key Landmarks in the Relations Between the European Union and Churches, Religious Associations and Non-Confessional Organisations

SUMMARY The relationship between the European Union and churches, religious associations and associations of various non-religious beliefs is institutionalised by Declaration 11 of the Treaty of Amsterdam, the Charter of Fundamental Rights of the European Union (Art. 10) and the Treaty of Lisbon (Art. 17 of the Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union). As the treaties on the creation of the European Community and, later, the European Union failed to mention the relationship towards religious associations, which is perfectly understandable considering the contents of the treaties, a dialogue arose only with the informal, and, thereupon, more and more official initiatives between the European Commission and the representatives of the leading religious associations. Through an attempt to identify key landmarks in the relationship between the European Union and churches and non-confessional organisations, this paper seeks to explore the possibilities for historical institutionalism in researching the political system of the European Union. The key landmarks can be observed among churches and religious associations, as well as among the political bodies of the European Union. In studying the changes leading to the creation of a European model of the relationship towards religious associations, the paper focuses on the working of the European Commission, while leaving the impact of European legislation (which includes rulings by the European Court of Justice and the European Court of Human Rights) for a broader analysis of this relationship.

KEYWORDS European Union, Europeanisation, Eurolaicism, religious associations, historical institutionalism